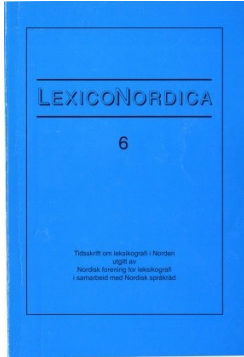

LexicoNordica

Forfatter:	Henrik Andersson [To nye danske idiomordbøger]	
Anmeldt værk:	Allan Røder. 1998. <i>Danske talemåder</i> . København: Gad. Stig Toftgaard Andersen. 1998. <i>Talemåder i dansk. Ordbog over idiom</i> . København: Munksgaard.	
Kilde:	LexicoNordica 6, 1999, s. 133-150	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Henrik Andersson

To nye danske idiomordbøger

Danske talemåder ved Allan Røder. Gads Forlag. 616 sider. København 1998. Pris inkl. moms: kr. 398.

Talemåder i dansk. Ordbog over idiom af Stig Toftgaard Andersen. Munksgaard. 419 sider. København 1998. Pris inkl. moms: kr. 299.

Der har længe manglet en bredt dækkende ordbog over danske talemåder. I 1998 fik vi hele to: Gads Forlag udgav Allan Røders *Danske talemåder* først på foråret, Stig Toftgaard Andersen's *Talemåder i dansk. Ordbog over idiom* udkom kort før årsskiftet på Munksgaard. I 1990 kom Gyldendal med Peter Molbæk Hansens udtaleordbog, få måneder efter lå Munksgaards overdådige *Den Store Danske Udtaleordbog* på boghandlerdisken. Måske beror det på tilfældigheder, men det begynder at ligne knaldhård konkurrencestrategi, at forlagene absolut skal lægge to sten i den danske sprogbeskrivelses huller. Hvorom alting er, har ordbogsbrugerne grund til at glæde sig over, at de får noget at vælge imellem, og de omtalte udtale- og idiomordbøger er så forskellige i omfang, leksikografisk metode og valg af målgruppe, at de hver for sig er berettigede udgivelser.

Først gælder det Allan Røders *Danske talemåder*, en sag på over 600 sider. Antallet af talemåder er ikke oplyst, men forlaget meddeler, at den bringer godt – vist i betydningen 'over' – 5000 citater.

Bogen tager sig nydelig ud. Artiklerne præsenterer sig i to brede spalter med fast for- og bagkant. Der er god luft mellem artiklerne, som er opbygget på følgende måde: opslagsord (dvs. første substantiv i en given talemåde), ordforbindelse, betydningsforklaring, et eller flere citater med præcis(e) kildeangivelse(r). Herefter følger der, når det regnes for nødvendigt, forskellige redaktionelle bemærkninger, som regel en forklaring på talemådens oprindelse eller bogstavelige betydning, sjældnere ækvivalente udtryk på fremmede sprog. Derefter kan der følge en særlig markering, 'forældes', hvis talemåden skønnes på vej ud af sproget. Alle talemåder får en af tre stilistiske markeringer: 'daglig tale', 'skriftsprog' eller 'slang'. Endelig angives ved hjælp af Kalkar, ODS, ODS-S, Nye ord i dansk 1955–75, Dansk Sprognævns seddelsamling eller Bevingede ord, i hvilket århundrede talemåden første gang er hjemlet. En del velvalgte illustrationer (reklamer,

annoncer, satiriske tegninger m.m.) skaber variation i tekstmassen og bidrager til at gøre Danske talemåder til en underholdende bog.

Lemmaer – udvalg, udformning, krydshenvisninger

I indledningen forklarer redaktøren: "Da talemåderne er en meget omfattende gruppe, har jeg i første omgang valgt at begrænse mig til den meget almindelige type, hvis grundbestanddele er en navnemåde med tilhørende genstandsled, hensynsled, omsagnsled og/eller biled, hvori der indgår navneord eller egennavn".

I praksis betyder det, at de mange talemåder, der ikke indeholder et navneord eller egennavn, helt bliver udeladt. Det er for så vidt i orden, men man må sige, at princippet bliver fastholdt med lidt for sammenbidt konsekvens. Når fx *At sparke røv* defineres: "at vise kvaliteter; have noget i sig; 'ville noget'", så ville det være hensigtsmæssigt, at læseren kunne slå den prægnante ækvivalent *At ville noget* op. Og når *At gå til vaflerne* forklares "At tage energisk fat; gå til den", savner man indgangen *At gå til den*. Redaktøren kunne godt have slækket lidt i sådanne tilfælde. Det er snarere systemtvang end konsekvens, så det er næsten med sadistisk fryd, man konstaterer, at udtrykket *At gå fløjten* har lusket sig ind i varmen – ved at adverbiet *fløjten* har klædt sig ud som bekendt form af substantivet *fløjte*!

Det kan tit være et problem at etablere en grundform af en given talemåde, ikke mindst, når man som Røder redigerer ud fra et stort korpus af autentiske tekster. Når det i et læserbrev fra 1995 hedder: "Særlig kunstnere og kulturpersoner er sprunget i blækhuset", er der så tale om en tilfældig variant af *At fare i blækhuset*, eller er den tilstrækkelig leksikaliseret til at få indflydelse på opslagsformen, der da må være: *At fare/springe i blækhuset*? Røder vælger det sidste, jeg ville (som Stig Toftgaard Andersen) have valgt det første (3 eksempler med *fare*, kun ét med *springe*), men man skal aldrig være for skråsikker. Der er og bliver tale om et skøn, og jeg tør bestemt ikke afvise, at Røders skøn her er bedre end mit. Går vi et niveau op, fra variationer i det enkelte ord til variationer i talemådernes syntaktiske bestanddele, møder vi et andet principielt problem: Man kan have nogen i sit brød, men man kan også være i nogens brød. Skal man vælge en indgang både til det transitive mønster *At have nogen i sit brød* og det intransitive *At være i nogens brød*, eller skal man vælge ét af mønstrene som indgang og blot angive den syntaktiske variation i eksempel materialet, uden videre eller i et særligt markeret underafsnit (som fx *At få fluer i hovedet*, der udskiller *At sætte nogen fluer i hovedet* i en selvstændig blok)? Idiomet med *brød* varierer på både ord- og syntaksplan, så det udløser 4 selvstændige lemmaer: *At have nogen i sit*

brød, At komme i nogens brød, At tage nogen i sit brød, At være i nogens brød. Det er skudt over målet at splitte en talemåde med en og samme betydningsoverføring op i fire indgange, blot fordi materialet har rigeligt med eksempler på (tilfældige) syntaktiske varianter. Hvis der samtidig er etymologiske angivelser, får man en endnu tydeligere fornemmelse af tomgang. *At bringe nogen i fedtefadet* og *At komme i fedtefadet* giver enslydende omtale af en mulig tysk ækvivalent 'ins Fettnäpfchen treten', for blot at nævne ét af mange eksempler på redundante etymologier. (Toftgaard Andersen, hvis udgivelse har fremmedsprogsækvivalenter som en af de vigtigste oplysningstyper, mener for resten, at 'ins Fettnäpfchen treten' ækvivalerer med *jokke i spinaten*, men lad nu det ligge). Røder burde i højere grad, end det er tilfældet, have samlet variationer under ét lemma.

Princippet for alfabetisering er strengt indtil det indædte: der alfabetiseres ikke efter grundform, men efter bøjningsform, dernæst (sekundært) efter de følgende led. Det får kedelige konsekvenser, når flertal får omlyd. Det kan være svært at bevare overblikket, når de ret mange talemåder med substantivet *fod* først organiseres i tre forskellige alfabetiske systemer: *Fod*, *Fode* og *Foden*. Men det er trods alt til at leve med. Virkelig generende bliver det, når man skal forbi *Fodspor ... Fædre* (13 spalter), før man kommer til *Fødder* og *Fødderne*. Endnu værre, når man kommer til *Rod ... Rødder*. Her er der – uden krydshenvisninger – 17 spalter mellem *At have sin rod i noget* 'At stamme fra noget; have sin oprindelse eller årsag i noget'; *At slå rod* 'At slå sig ned; etablere sig; gøre varigt indtryk' og *At have rødder i noget* 'At stamme fra noget; have sin baggrund eller årsag i noget'; *At slå rødder* 'At slå sig ned'. Som det fremgår af betydningsforklaringerne og citatmaterialet, er eller kan der være betydningsnuancer mellem entals- og flertalsformerne, men den semantiske beslægtethed er så markant, at indgangene i det mindste burde være forsynet med krydshenvisninger.

Men det forbyder redaktionsreglerne, efter hvilke der kun gives henvisning, hvis en talemåde indeholder to substantiver, eller hvis dens kerneord er behandlet i et betydningsafsnit under et andet opslagsord. Altså (tilnærmelsesvis gengivet med værkets typografi):

Type 1:

Tanden

At få blod på tanden – se **Blod**

Type 2:

Fødder

At slikke nogens fødder – se

Røven

At slikke nogen i røven

Yndefuldt er det ikke, men konsekvent gennemført, det må indrømmes; det har ikke været muligt at gribe Røder i én eneste blind eller cirkulær henvisning. Skal man være streng, må man imidlertid til type 2-eksemplet bemærke, at der er en stilistisk forskel på *slikke nogens fødder* og *slikke nogen i røven*, som ikke omtales i **Røven**-artiklen. Således også:

Hampen

At være helt ude i hampen – se

Skoven

At være helt i skoven

Det, at opslagsordene opsplittes i bøjningsformer, kan medføre tunge henvisninger, fx

Fingeren

At stikke fingeren i jorden – se **Finger**

At stikke en finger i jorden

Når den slags morfologiske varianter kan udløse en henvisning, forekommer det ude af proportioner, at redaktionsreglerne ikke har taget højde for, at krydshenvisninger ville være nyttigere ved variationer af typen *At give den hele armen* og *At give den hele barmen*, for slet ikke at tale om *At få en appelsin i turbanen* (under **Appelsin**) og *At få noget i turbanen* (under **Turbanen** i den modsatte ende af ordbogen). Igen: Røder ville have vundet meget, hvis han i højere grad havde fulgt princippet om at samle varierende former under ét lemma, for så havde han kunnet henvise uden at bryde reglerne.

Der er også et par eksempler på det modsatte: At to lemmaer med forskellige semantiske værdier er samlet under ét. I *At sende nogen/noget på gaden*, 'At afskedige nogen; offentliggøre noget' knytter de to betydningsforklaringer sig til en afvigelse i valensmønsteret. Det burde have udløst to indgange, én med *nogen* og én med *noget*. Ligeledes *At rive nogen/noget op med rode*, 'At skille nogen fra vedkommendes rødder; udrydde eller fjerne noget fuldkommen'.

Betydningsforklaringer, citater og kildeangivelser

Betydningsforklaringerne er en af værkets stærke sider. Røder har talent for at udforme definitioner, der hverken er for brede eller for snævre. Mere tilfældige semantiske glidninger lader han det som regel fyldige citatmateriale om at dokumentere, hvilket er et klogt valg. Sproget i den redaktionelle tekst er klart og kontant, og man kan kun være imponeret over, hvor sjældent han må gribe til at omskrive et idiom med andre overførte ord eller udtryk. Det er faktisk ikke så let, som redaktøren af *Danske talemåder* får det til at se ud!

Også citatmaterialet er et stort plus ved udgivelsen. Idiomcitater fylder tit så meget, at de i almindelige betydningsordbøger må redigeres ned til sokkeholderne. Det er meget behageligt at studere belæg, der rigtig giver talemåderne plads til at baske med vingerne, og hvor konteksten som regel fremgår uden redaktionelle indskud og forklaringer.

Selv i *Danske talemåder* kan redaktionelle kommentarer til belægene ikke helt undgås, og det ville have været rart, om der til dem havde været valgt en skrifttype, der afveg fra citatet. Som de står, kan de let falde sammen med citatteksten. Fx belæg nr. 3 på *At have ben i næsen*:

Det er en talemåde, som man ofte støder på i annoncer: »Har du ben i næsen? Har du nerver af stål (osv.)«.

Anførselstegnene » og « udgør et efter min smag lidt for umarkant skel mellem redaktionel tekst og citat, når redaktørens bemærkning ud fra sammenhængen godt kunne læses som en del af citatet. Og ved lyrikcitater udelades anførselstegn – da de gengives med bevarelse af forlæggets strofiske opbygning, ville det også se grimt ud – men læservenligt er det ikke (se fx Benny Andersen-citatet under *At rette skytset mod nogen/noget*).

Kildeangivelserne er præcise. Ved aviser og blade angives sektion og sidetal (men ikke spaltenummer, hvilket er i orden). "De anvendte bogudgaver er så vidt muligt fra de senere år og vil kunne findes på de fleste større biblioteker" (s. 13). Det er sikkert i den bedste mening, at Røder har villet bane vejen for den læser, der vil verificere citaterne. Men i betragtning af, at eksemplerne for det meste er angivet med så rigelig kontekst, at et eventuelt ønske om verificering højst kan være motiveret af mistanke til redaktørens akribi, virker det uhensigtsmæssigt. Det slører citaternes kronologi, og ikke engang kildefortegnelsen bagest i bogen angiver et givet værks oprindelige udgivelsesår. Når man tænker på, hvor mange brugere, der har bandet over ODS-kilder som "Ewald.(1914)" og "Blicher.(1920)", burde Røder have sparet læseren for besværet med at stå på hovedet i litteraturhistoriske

opslagsværker. Til ODS' forsvar kan man gøre gældende, at artiklerne blev redigeret i en tid, hvor man kunne tage for givet, at de fleste læsere kunne placere Holberg, Wessel, Johs. Ewald, Baggesen, Blicher, Carl Bernhard, Herman Bang, Gustav Wied osv. i forhold til hinanden, eller i det mindste havde en klar forestilling om, i hvilket århundrede forfatterne var produktive. Dét kan man ikke i dag, så hvad skal de mange, som har lært i skolen, at tekster før 1970 er "ældre", stille op med fx Kjeld Abell: *Anna Sophie Hedvig* (1982), Jens Baggesen: *Labyrinten* (1986), Herman Bang: *Tine* (1986), Knuth Becker: *Det daglige brød* (1983), Holger Drachmann: *En Overkomplet* (1987) osv. osv. Når der tilmed gælder den regel for citaternes rækkefølge, at ældre eksempler normalt kommer efter de nutidige (jf. s. 12), og når klassikere desværre ofte udgives med moderniseret ortografi, unddrager man mange læsere enhver fornemmelse af historisk kontinuitet.

Danske talemåder er redigeret ud fra et stort tekstkorpus. Gennemgår man kildefortegnelsen, fremgår det, at vægten klart ligger på kilder efter 1950. Fra tiden før 1700 er der kun Hans Christensen Sthens skolekomedie Kort Vending. Det 18. og 19. årh. er tyndt repræsenteret i forhold til det 20. årh. Eksempelmaterialet er kraftigt domineret af blad- og avistekster fra 1990'erne.

At *Danske talemåder* først og fremmest er en samtidsordbog, fremgår ikke blot af stofudvælgelsen, men også af det sproghistoriske syn, der kommer til udtryk i brugen af markeringen 'forældes'.

Sprogbrugsmarkeringer

I brugervejledningen (s. 13) hedder det: "Talemåder, der virker umoderne eller gammeldags, er markeret med 'forældes'".

Det er meget vagt formuleret. Går markeringen på noget stilistisk (svarende til "gammeldags", "arkaiserende" o.l.) eller på noget frekvensmæssigt (svarende til "nu sjældent"). Hvis det sidste er tilfældet, hvad skal man så lægge i "nu"? Siden det moderne gennembrud? Det 20. årh.? Efter 1950? Efter 1980? Er der tale om et fait accompli (næppe, for så skulle der vel have stået "forældet")? En igangværende proces (= "ved at blive forældet")? En prognose eller profeti (= "vil blive forældet")?

Man bliver ikke meget klogere, hvis man analyserer artiklerne med 'forældes'-markeringen.

Én kategori af de således markerede ord synes at svare til 'forældet'. Pga. spinkelheden i det exciperede materiale før 1900 er der meget få tilfælde af denne kategori. Det drejer sig om:

- At slikke sine fingre efter nogen*, 'At være meget ivrig efter at få nogen' (1 belæg (Carl Ewald, f. 1856)),
- At se nogen på fingrene*, 'At holde grundigt øje med hvad nogen laver' (1 belæg, også Carl Ewald),
- At sætte nogen på forundringsstolen*, 'At gøre nogen til skydeskive for alles kommentarer' (1 belæg (Karin Michaëlis, f. 1872)),
- At omfavne skyen i stedet for Juno*, 'At få noget ringere end det som man håbede på' (3 belæg, hvoraf kun det sidste nævner Juno (Søren Kierkegaard, f. 1813; Jens Baggesen, f. 1764; Carl Bernhard, f. 1798)),
- At løbe med limstangen*, 'At lade sig narre' (1 belæg (Carsten Hauch, f. 1790)).

Indrømmet, disse talemåder støder man vist ikke på i dag. Men hvorfor egentlig tage dem med? Ganske vist har Røder forsynet dem med nyttige forklaringer på betydning og oprindelse, men der er så få af denne type, at det virker tilfældigt, at lige netop de nævnte er kommet med. Udvælg 20 tilfældige ODS-spalter, og se, hvor mange sjove talemåder, der er forsvundet ud af sproget.

Er markeringen 'forældes' på sin plads ved eksemplerne ovenfor, må man undre sig over, at samme markering er brugt som karakteristik af idiomer som:

- At rejse børster*, 'At blive irriteret eller vred; stritte imod' (4 belæg (Klaus Rifbjerg, f. 1931; Sven Holm, f. 1940; Martha Christensen, f. 1926, Aage Dons, f. 1903)),
- At være fyr og flamme*, 'At være meget ivrig; være begejstret' (3 belæg (H.C. Branner, f. 1903; Robert Storm Petersen f. 1882; Carl Ewald, f. 1856)).

Selv i tilfælde, hvor materialet indeholder helt nye belæg fra aviser og blade, falder hammeren. For blot at nævne nogle få eksempler:

- At få en appelsin i turbanen*, 'At komme ud for et uventet held' (B.T. 1996; Ekstrabl. 1995; Rifbjerg, f. 1931; Hans Scherfig, f. 1905),
- At slå nogen i hartkorn med nogen*, 'At sidestille nogen; regne nogen for lige eller ens' (Femina 1996; Weekendavisen 1996; B.T. 1994; Hans Kirk, f. 1898),
- At have hjerte til noget*, 'At kunne nænne noget' (Ude og Hjemme 1996; Politiken 1997; Berl.Tid. 1996; Oehlenschläger, f. 1779),

At have ondt i håret, 'At have tømmermænd' (Femina 1996). I dette sidste eksempel oplyses det meget interessant, at udtrykket stammer fra en revyviser 1914, og at betydningen tidligere lige så hyppigt var 'at være tosset'. "Men i dag drejer det sig næsten kun om tømmermænd". Når redaktøren umiddelbart herefter svinger 'forældes'-køllen, rammer han sig selv på munden.

Der er kun tale om et lille udvalg af de 'forældes'-talemåder, som jeg studsede over. Selvfølgelig kan ordbogsredaktører anlægge forskellige skøn over et givet materiale, men det er altid en god tommelfingerregel at spare en sprogbrugsmarkering, hvis man er i tvivl. Mon Røders skøn beror på en pessimistisk formodning om, at kommende generationer vil blive uopretteligt sprogligt understimulerede? I hvert fald har mange af eksemplerne et præg af prognose eller profeti, som en ordbogsredaktør ikke bør befatte sig med. Redaktøren burde i højere grad lade det materiale, som han flittigt og fortjenstfuldt har indsamlet, tale for sig selv.

De stilistiske markeringer sidder endnu løsere. Hver eneste indgang (henvisningsartikler undtaget) er markeret, enten med 'daglig tale' (langt hovedparten) eller 'skriftsprog' eller 'slang'. Det havde været klogere som hovedregel at lade talemåderne stå stilistisk umarkeret, og kun i oplagte tilfælde bruge stilmarkeringen 'skriftsprog'. Sagen er, at grænsen mellem tale og skrift næsten er udvisket i løbet af det 20. årh., hvad materialet frembyder mange eksempler på. Jeg vil ikke tærse langhalm på enkeltteksempler, men fremhæve det principielt uheldige i, at citater, der indeholder replikker, markeres 'skriftsprog'.

Som et pudsigt eksempel på, hvordan idiomers betydning og stilvalg kan glide, vil jeg til slut og til trøst pege på *At være i salveten*. Jeg undrede mig umiddelbart over betydningsforklaringen 'At være i sikkerhed; være sikret'. Betyder det ikke snarere 'At være økonomisk sikret', altså nærmest synonymt med 'At være på den grønne gren'? Jo, idag. Min mistanke blev bekræftet ved et opslag i Den Danske Ordbogs tekstkorpus på 40 mio. løbende ord; alle eksemplerne havde noget med penge at gøre. Røders forklaring stemmer overens med ODS (I. Salvet), der har belæg fra Bergsøe, Drachmann og Otto Rung. Og minsandten om ikke *Danske talemåders* eneste belæg så sent som 1992 – ganske vist fra en moden forfatter som Lise Nørgaard, men alligevel! – utvetydigt hjemler ODS' definition. Citatet lyder:

En pige ved navn Lykke frygter at blive genkendt: »- Nå, hvad hedder du da? - Else Petersen, jeg er blikkenslagerens på torvet, svarede jeg, og mente mig i salveten«.

ODS stilmarkerede i 1938 udtrykket 'dagl.' (dvs. daglidags, uformelt), i dag mener Røder, at det er 'skriftsprog'. Jeg ville markere den brug, Røder og ODS beskriver, som 'nu sj.', hvis ellers jeg var så heldig at finde et belæg. Hvorom alting er: betydningsforklaringer og sprogbrugsmarkeringer tåler sjældent at blive anskuet *sub specie aeterni*.

Alle indvendinger til trods er *Danske talemåder* en anbefalelsværdig udgivelse. Allan Røder har gjort en imponerende indsats ved (vistnok ene mand) at excerpere et stort antal kilder, og værkets holdbarhed er sikret alene i kraft af det store og værdifulde eksempelmateriale. Brugere er godt hjulpe med de klare, velskrevne forklaringer på betydning og oprindelse. Dertil kommer, at ordbogen er udarbejdet med megen omhu. Det er en nydelse at læse en bog med så få trykfejl, og det har kun været muligt at gribe forfatteren i ét eksempel på uoverensstemmelse med retskrivningsnormen (særskrivning af *førsteviolin* og *andenviolin* i *At spille første violin, ... anden violin*).

*

Stig Toftgaard Andersens *Talemåder i dansk* indeholder over 3500 faste udtryk og vendinger i dansk. Til forskel fra Allan Røders udgivelse bygger den ikke på et autentisk citatmateriale og den giver ikke forklaringer på talemådernes oprindelse. Til gengæld angiver den engelske, tyske og franske ækvivalenter, når sådanne findes. Tre alfabetiske registre, et for hvert fremmedsprog, henviser fra et fremmedsprogligt kerneord til et eller flere danske kerneord i selve ordbogsdelen. Fx henviser *ox* til *bjørn*. Under idiomet *være stærk som en bjørn* kan man finde den engelske ækvivalent *be (as) strong as a horse* (el. *an ox*).

Til de danske indgange er der et emneregister med 30 nummererede betydningsområder (bl.a. beklædning, dyr, planter, familien, vejret) hver med en alfabetisk ordnet række af opslagsord.

Toftgaard Andersen henviser i modsætning til Røder til de betydningsbeslægtede danske talemåder, der er taget med i ordbogen.

Værket er i højere grad end Røders teoretisk funderet; sidste afsnit er en næsten hundrede sider lang afhandling om idiom-/fraseologibegrebets teoretiske (historiske, syntaktiske og semantiske) aspekter. I præliminarierne resumeres resultaterne af de teoretiske overvejelser over, hvad udgiveren forstår ved idiomatiske vendinger. En vejledning redegør for alfabetiseringsprincipper og artikelstruktur samt oplysningstyperne, af hvilke der er følgende:

1. opslagsform
2. variantformer
3. stiloplysninger
4. bibelhenviisning
5. definition
6. henvisning til dansk emneregister
7. engelske, tyske og franske ækvivalenter
8. danske synonyme udtryk

Lemmer – udvalg, udformning

Hvor Røder kun medtager talemåder, der kan omskrives med infinitiv, og som har et substantiv som kerne – en idiomopfattelse der er teoretisk tvivlsom, men yderst praktisk – har Toftgaard Andersen en langt bredere og teoretisk funderet opfattelse af idiombegrebet.

I den teoretiske efterskrift s. 361f. redegøres der for, hvilke slags udtryk der medtages. Toftgaard Andersen medtager ud over Rødertypen *skyde papegøjen* også infinitiviske konstruktioner uden substantivisk kerne: *sætte hårdt (i)mod hårdt*, *smile indvendigt* og idiomatiske udtryk, der ikke kan omskrives med infinitiv: *hvad ville du/han ... på den galej, terningerne er kastet*. At Toftgaard Andersen i modsætning til Røder medtager finitte lemmer, giver ham en klar fordel i det første tilfælde, hvor Røder må slå knuder på sig selv for at udtænke en infinitivisk omskrivning: *At gå/ryge/vove sig ud på den galej* er og bliver et håbløst lemma.

Medtagelsen af et bevinget ord som *terningerne er kastet* afslører så vidt jeg kan se en uklarhed i de kategorier, der udgør det teoretiske grundlag for medtagelsesprincipperne. På den ene side medtages "idiomer dannet på grundlag af .. citater af forfattere .. og .. andre kendte personer" (s. 361) med henholdsvis *rette smed for bager* (den oprindelige form *for smed at rette bager* angives overraskende nok kun som variantform) og *terningerne er kastet* som eksempel. På den anden side udelukkes "bevingede ord (*jeg drukned' min sorg og fandt min trøst på bunden af sagosuppen*)" (s. 362). Der er ikke tale om skarpt adskilte kategorier, hvad medtagelsen af det anonyme bevingede ord *den går ikke/inte*, *Granberg* dokumenterer.

Dertil medtages der nogle nominale idiomatiske konstruktioner, fx *den lokale andedam*, *blind vej* samt adverbielle forbindelser som *af og til*, *alt i alt*.

Generelt er Toftgaard Andersen tilbageholdende med rent nominale idiommer. Han foretrækker at give lemmerne som infinitivkonstruktion-

ner, selv hvor han kunne have draget fordel af at lade være. Fx kunne infinitiverne være sparet i *få/være en spand koldt vand (over/i hovedet)*, eftersom de to valensmønstre (1. én får en spand osv.; 2. ngt er en spand osv.) afføder en kluntet betydningsforklaring: 'få sig (*el.* være) et chok, en ubehagelig overraskelse; blive mødt med en afvisende holdning'.

Endelig medtages der sammenligninger som det tidligere omtalte *være stærk som en bjørn*.

Betydningsforklaringer

Toftgaard Andersens betydningsforklaringer er generelt mere ordrige og mindre præcise end Røders. Man må selvfølgelig holde ham til gode, at han ikke som Røder har haft et korpus af autentiske belæg at redigere ud fra, men han kunne i højere grad, end det synes at være tilfældet, have rådført sig med andre ordbøger.

Et par eksempler, der her anføres med tilnærmelse til udgivelsens typografi:

begynde med Adam og Eva

Toftgaard Andersen:

(nedsættende) *begynde* helt forfra med det mest elementære i sin forklaring, så den virker uendelig og meget kedsommelig *(om foredrag o.l.)*.

Parentesen '(om foredrag o.l.)' er sikkert ment som en præciserende betydningsafgrænsning, men den lukker i stedet definitionen og gør den vag. Sammenlign ODS-S' definition, der skærer igennem til benet: 'gribe (alt for) langt tilbage i forhistorien; *begynde med den første begyndelse*'.

Eller:

bringe/lave/skabe ... røre i andedammen

vække opsigt, skandale i et provinsielt, snæversynet miljø *(pga. ukonventionel optræden, provokerende meninger o.l.)*

Den konkretiserende parentes forplumrer en ellers præcis og velformuleret betydningsforklaring. For slet ikke at tale om:

gå efter bolden og ikke efter manden

holde sig til det rent saglige i en diskussion; undlade at nedgøre sin modstander personligt (*ved f.eks. at rejse tvivl om hans moralske kvaliteter el. at latterliggøre hans udseende*).

det er ikke et vejr at jage en hund ud i

(*gammeldags, uformelt*) vejret er usædvanlig dårligt (*især om regn og kulde*).

Bortset fra, at markeringerne 'gammeldags, uformelt' i det sidste eksempel efter min opfattelse er tvivlsomme (herom senere), er betydningsindskrænkningen 'især om regn og kulde' ikke blot overflødig, men misvisende. Udtrykket kan fuldt så vel bruges om haglvejr og snestorm! Ligeledes

smile indvendigt

more sig i det skjulte (*især af skadefryd*).

– Det kan da lige så godt være af diskretion eller blufærdighed!
Toftgaard Andersen insisterer på, at udtrykkene *bøje armen, kigge for dybt i bægre*t og *kigge for dybt i glasset* ud over 'drikke sig fuld' også kan betyde 'være drikfædig'. Dén brug kender hverken jeg eller ODS.

tage anstød af noget

forkaste ngt af moralske/æstetiske grunde

– er en ordentlig skævert, sammenlign ODS' træffende: 'blive stødt ell. forarget; føle sig saaret ell. generet'. Retfærdigvis skal det siges, at deciderede forbiere er sjældne.

Indvendingerne er ikke kun pedanteri. Som det vil fremgå senere, er det nødvendigt, at en dansk idiomordbog, der både angiver fremmedsprogsækvivalenter og danske synonymmer, er knivskarp i sin definitionspraksis. Hvis ikke, begynder grænserne mellem oplysningskategorierne at skride.

I Toftgaard Andersens grønne idiomordbog – såvel som i Røders blå – kan man savne nogle principielle overvejelser over, i hvilket omfang ældre talemåder skal inddrages. Er d'herrer redaktører sig overhovedet bevidst, om de redigerer samtidsordbøger eller historiske ordbøger?

Toftgaard Andersen medtager fx det livskraftige lemma:

ngt får hurtigt/snart ben at gå på

(*uformelt*) ngt bliver hurtigt brugt op, forsvinder snart; ngn bruger løs af ngt uden at spare (*især om penge og mad*).

Er det en forglemmelse eller et bevidst valg, at han undlader at gøre opmærksom på, at vi i dansk også har (haft) *få ben at gå på* med personssubjekt: "blive jaget bort (paa en ynkelig maade); skynde sig bort (af frygt olgn.)" (ODS I.Ben sp.294,45ff.). Ganske vist markerer ODS-bindet, der blev reentrykt 1919, udtrykket som 'nu l.br.' (dvs. nu lidet brugt], men alene lighederne i valensmønsteret kunne have gjort det til en kandidat.

Til lemmaet **slå sig for brystet** angiver Toftgaard Andersen to betydninger:

1. vise, at man er sønderknust og angrer sine fejl.
2. opføre sig stolt; prale; være selvhævdende, selvretfærdig.

De to betydninger svarer henholdsvis til ODS bet. 1 og ODS-S bet. 3; men hvad med ODS' bet. 2: 'bevidne sin ærlighed olgn.' (med det redaktionelle eksempel: "Han slog sig for brystet og erklærede, at han intet kendte dertil")?

Når Toftgaard Andersen med pokeransigt og tvivlsom ret kan give det obsolete udtryk *løbe med limstangen* som umarkeret variantform til *hoppe på limpinden*, eller når han medtager *råbe ak og ve* – ODS' yngste belæg er Kierkegaard – vækker han forventninger om, at værket vil drage større omsorg for det ældre idiomforråd, end tilfældet er.

Stilmarkeringer

Toftgaard Andersens inventar af stilmarkeringer er mere nuanceret end Røders. Han opererer med følgende kategorier:

1. eufemistisk
2. formelt
3. gammeldags
4. højstemt
5. nedsættende
6. slangpræget
7. spøgende
8. uformelt

Valg af stilmarkeringer er noget, der altid kan få ordbogsredaktører til at fare i totterne på hinanden, så lad det være sagt med det samme, at Toftgaard Andersen i det store hele administrerer sine termer med fornuft og besindighed.

Dog er han efter min smag for rundhåndet med termen 'nedsættende', som helst skal overflødiggøres af betydningsforklaringen, som fx i udtrykkene:

have (gode/spidse) albuer (ell. (forstå at) bruge albuer)

(*nedsættende*) være ambitiøs på andres bekostning; bruge grove midler; mase sig hensynsløst frem (*især gøre karriere på andres bekostning*)

være kold som en istap

(*nedsættende*) være følelseskold, hårdhjertet, uden forståelse for andre.

I disse eksempler er markeringen redundant. Værre er det i et tilfælde som:

(være grebet af) den hellige ild

(være grebet af) begejstring, entusiasme, inspiration, høj stræben (*også nedsættende*).

Det virker mystificerende, at en sådan stribe af plusladede synonymer kan udløse en minusmarkering. Hvad betyder 'også nedsættende'? Også i overdreven grad? Også om destruktivt forehavende? Skriv det dog i betydningsforklaringen!

Det gibber i én, når man ser, at udtrykket *der er et aber dabej* markeres 'formelt'. Hvis det overhovedet skulle markeres, burde det vel snarere være 'uformelt'. Udtrykket er medtaget i 2. udgave af *Ordbog over Gadesproget* (1908), og ODS-S' eksempler peger også klart i den retning. Mon det er den tyske ækvivalents stilvalgør, Toftgaard Andersen har ladet smitte af på den danske?

Slang hører til det stof, der udtrykkeligt udelukkes fra *Talemåder i dansk* (s. 362). Termen er som bekendt næsten umulig at definere præcist og dækkende, samtidig med at den næsten ikke er til at komme uden om. Toftgaard Andersen forsøger at komme om ved problemet ved at indføre stilmarkøren 'slangpræget', som "betegner meget uformel sprogbrug, ofte begrænset til en bestemt gruppe".

Termen bruges især ved udtryk med frække ord som *røv* og *kusse-hår*, men der er tilfælde, hvor den er svær at skelne fra 'uformelt' og 'spøgende'. Fx markeres udtrykket *lave et barn på én*, 'snyde én, uden at han opdager det; narre én til at gøre ngt' med 'slangpræget', mens det efter min mening lige så slangprægede *knække anemoner med nakken*,

'have samleje ude i det fri' markeres 'spøgende'. Og hvorfor er *kigge for dybt i glasset* 'spøgende', mens *kigge for dybt i bægret* er 'slangpræget'? De to udtryk er da ikke blot semantisk, men også stilistisk ækvivalente.

At også markørerne 'højstemt', 'eufemistisk' og 'formelt' kan være svære at holde ude fra hinanden, fremgår af idiomer, der omskriver 'at dø': *lukke sine øjne* markeres 'højstemt, eufemistisk' mens det lige så eufemistiske *sove (stille) ind* kun er 'højstemt'; *gå bort (el. blive kaldt bort, blive bortkaldt)* er til gengæld 'formelt(?)' Passer det, for at gå til livets modsatte yderlighed, at *en glædelig/lykkelig begivenhed* kun er et 'højstemt' udtryk for barns fødsel, mens *bære et barn under sit hjerte* både er 'formelt' og 'højstemt'?

Det ville nok have været en god idé at udbygge inventaret af markører med stilistisk neutrale kategorier (bl.a. frekvens og genre). Det er ikke heldigt, at fx et sjældent forekommende udtryk som *stå på bar bakke*, 'være helt uden hjælpemidler el. oplysninger' (synonymt med det sprællevende *stå/være på bar bund* (1)) står helt umarkeret.

Men stadigvæk: Toftgaard Andersens stilmarkeringer er både mere nuancerede og træffende end Røders.

Ækvivalenter

Angivelsen af fremmedsproglige ækvivalenter synes undertiden at få uheldige konsekvenser for artiklernes struktur. Man kan undre sig over, at fx udtrykket *de er to alen af ét stykke* opdeles i to betydninger: 1. de ligner hinanden (*af karakter, kvalitet o.l.*). 2. (*nedsættende*) den ene er ikke bedre end den anden.

Mon ikke den skarpe opdeling er motiveret af, at de tyske ækvivalenter *die (beiden) haben sich gesucht und gefunden* og *sie passen zusammen wie Topf und Deckel* ikke bruges nedsættende og altså derfor må knyttes til et særligt betydningsnummer, in casu nr. 1?

Strukturen kan også skyldes, at de danske synonymer skal knyttes til to betydninger. Til den neutrale betydning 1 angives 'de er af samme kaliber', hvilket er yderst tvivlsomt, jf. ODS *Kaliber 2 slutn.*, hvor denne brug af *kaliber* forklares med "oftest .. m.h.t. daarlig, utiltalende egenskab", altså betydning 2 hos Toftgaard Andersen. Brugeren bliver noget forvirret, når udtrykket *de er af samme surdej* angives som synonym til begge betydninger (læseren må selv finde ud af, hvilken af *de er af samme surdej's* betydninger, der er tale om; et betydningsnummer anføres ikke, når adressatartiklen har samme be-

tydningsopbygning som afsenderartiklen). Slår man op under *de er af samme surdej*, forsynes den nedsættende betydning med to engelske og én fransk ækvivalent: *they are of the same kidney, they are tarred with the same brush* og *ils sont de la même farine*, mens de tyske ækvivalenter fra *de er to alen af ét stykke l* ikke angives under betydningsnummer 1. Det er rent ud sagt noget rod at splitte ækvivalenterne op i to artikler.

I udtrykket *sætte sig (hen) på sin dertil indrettede* må den danske betydningsforklaring være blandet sammen med de tyske ækvivalenter:

sætte sig (hen) på sin dertil indrettede

(*spøgende*) sætte sig ned (*især for at koncentrere sig om ngt, f.eks. at læse til eksamen*)

sich auf seine vier Buchstaben setzen; (*udelukkende om lektie- og eksamenslæsning*) sich auf die Hosen (*el. auf den Hosenboden*) setzen.

Den parentetiske indskrænkning i den danske definition finder jeg mystisk. Imidlertid fremturer Toftgaard Andersen med sin (eksamens)læsning i de synonyme lemmaer *sætte sig (hen) på sin flade* og *sætte sig (hen) på sin flade røv*, de to sidste uden angivelse af fremmedsprogsækvivalenter.

Endnu et eksempel: *give bagerbørn (hvede)brød*, defineres "give én ngt, som denne har nok af i forvejen; bringe ngt et sted hen, hvor det er overflødigt". Første led af forklaringen er god nok. Men 'bringe ngt et sted hen, hvor det er overflødigt'? Næppe. Her ville vi på dansk vel omskrive med en ad hoc-dannelse a la 'køre sand til Sahara' (Moths 'føre is til Grønland' er vist ikke længere gangbart). Det må være ækvivalenterne *carry coals to Newcastle; Eulen nach Athen tragen; Holz in den Wald tragen*, der har smittet af på definitionen.

Det er en svær opgave at give dækkende ækvivalenter til danske talemåder. Hvor stor lighed i syntaktisk struktur, stilistisk valør, pragmatisk funktion, grad af leksikalisering osv. skal der være tale om, for at to udtryk kan siges at være ækvivalente? Hvilken tosprogsleksikograf kan sige sig fri for at være kommet til at give obsolete eller ikke-leksikaliserede ækvivalenter til gangbare danske talemåder? Med det resultat, at den stakkels bruger, der forsøger at udtrykke sig på udenlandsk, bliver uhjælpeligt til grin blandt de indfødte.

Jeg er ikke tilstrækkelig kyndig i tysk, engelsk og fransk til at turde kaste mig ud i en mere indgående vurdering af, om Toftgaard Andersen har løst opgaven tilfredsstillende. Det virker i hvert fald tillidvækkende, at ikke få indgange *ikke* giver ækvivalenter, for hellere ingen ækvivalent end en søgt, forkølet.

Et eksempel som *fare i blækhuset* kan dog gøre en mistænksom. Definitionen lyder: "reagere på ngt ved spontant at skrive et indlæg mod det (*især af kritisk, aggressiv art*)", med ækvivalenterne *dip one's pen in gall* og *seine Feder in Galle tauchen*. Ækvivalenterne har ikke betydningen af at 'reagere spontant', som er kernen i den danske talemåde; de er snarere ækvivalenter til *dyppe sin pen i galde*, som ikke er medtaget, vel fordi det ikke er særlig stærkt leksikaliseret i dansk. Ækvivalenterne (med eller uden gåseøjne med distancerende betydning) kunne vel snarere have stået under *hvæsse sin pen*, der angives som synonymt med *fare i blækhuset*, men bestemt ikke er det (sammenlign definitionerne).

Det er ubestrideligt en grov fejl, at *spille/synge fra bladet*, 'spille/synge ngt direkte efter noder uden at have øvet sig forinden' angiver *play by ear* som engelsk ækvivalent; *play by ear* betyder 'spille efter gehør', altså i en vis forstand det modsatte af *spille fra bladet*, der hedder *sightread* på engelsk. Hvis redaktøren havde overholdt sin egen regel om, at flerordsudtryk med specialiseret eller billedlig karakter ikke medtages, hvis de forbliver inden for en faglig sammenhæng (s. 360), var det aldrig være sket.

Synonymer

Den sidste oplysningstype er synonymer. Hvor Allan Røder helt undlod at give oplysninger om betydningsbeslægtede talemåder, selv hvor brugeren kunne have gavn af det, går Stig Toftgaard Andersen i den modsatte grøft og giver alt for mange. Det er således ikke elegant, at hvert af de mange udtryk for at være tosset (*være moden til sjette afdeling* osv.) udløser 22 synonymer. De kunne med fordel være samlet under én indgang, som kunne være brugt som fast adressat for de 21.

Man mister overblikket, når et idiom som *av, min arm!*, der defineres metasprogligt som 'udtryk for overraskelse' i den alenlange alfabetisk ordnede række af synonymer også bringer lemmaer med ganske andre pragmatiske egenskaber, bl.a. *komme som et lyn fra en klar himmel*, *nær være faldet ned af stolen*. Uden hensyn til stilistiske forskelle henviser *bære et barn under sit hjerte* til slangudtryk som *have (et) brød i ovnen*, *være med rogn* osv., med en stilistisk ækvivalent som *være i (velsignede) omstændigheder* som englesang mellem ræbene. Det skal holdes Toftgaard Andersen til gode, at han i indledningen (s. 18) udtrykkeligt gør opmærksom på, at de synonyme talemåder kan være forskellige mht. stilniveau, men kunne han ikke i det mindste have inddelt dem efter stilvalg? At angive dem i ét rodsammen

er og bliver dårlig smag. Det virker ikke indlysende, at et nominalt lemma som *en glædelig/lykkelig begivenhed*, 'et barns fødsel' sidestilles med infinitiviske udtryk som (*første gang*) *se dagens lys; indtræde i denne verden; komme til verden*.

Ét er, at Toftgaard Andersens synonymiopfattelse ser stort på stilistiske, pragmatiske og syntaktiske forskelle. Noget andet og værre er, at det sætter lighedstegn mellem forskelle på det denotative betydningsniveau.

At angive *have en rem af huden*, 'have en snert af samme fejl *el.* dårlige egenskab' som synonymt med *de er to alen af ét stykke 2*, 'den ene er ikke bedre end den anden' er at narre brugeren. Udtrykkenes betydningsbeslægtethed ligger på et alt, alt for højt abstraktionsniveau til at de kan kaldes synonyme. Det samme gælder *ikke rette/ændre så meget som et komma (i ngt)*, 'overhovedet ikke rette/ændre noget (i noget skrevet) (*f.eks. i bøger, lovbestemmelser*), der får semantisk ligestilling med *ikke vige en fodsbred/hårsbred/tomme fra noget (!)*. Hvordan kan nogen hævde, at *lægge ansigtet i de rette folder*, 'have et ansigtsudtryk, som passer til situationen (*normalt et alvorligt, f.eks. når man er til begravelse, optræder i embeds medfør*) er det samme som (*gøre ngt ...*) *for (et) syns skyld*, '(gøre ngt) blot for udseendets, virkningens skyld, for en forms skyld', for slet ikke at tale om, at *pakke ngt ind i (lyserødt) vat*, 'sige ngt på en overforsigtig, overdrevent hensynsfuld måde' skulle betyde det samme som *gå uden om ngt som katten om den varme grød*, 'ikke turde gå i gang med ngt *el.* begynde på ngt (*f.eks. et ømtåleligt emne*) uden dog at ville slippe det'.

De uldne synonymangivelser er til dels en konsekvens af de føromtalte uskarphed i definitionerne. Under alle omstændigheder burde redaktøren have gjort sig nogle klare overvejelser over, hvad han forstår ved termen synonymi.

Ordbogens trespaltede opsætning og klare typografi udnytter siden godt, uden at gøre artiklerne uoverskuelige. Trykfejl o.l. er der få af, om nogen.

De to nye idiomordbøger overflødiggør ikke hinanden. Ikke blot er oplysningstyperne forskellige. I kraft af redaktørernes forskellige medtagelsesprincipper er der forbavsende få fælles indgange, så hvad ordforrådet angår, supplerer de hinanden fint.